

UOT 316.3

N.Ə.Hüseynova
AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu
nigar.huseynova@gmail.com

MİLLİ MƏDƏNİYYƏTLƏRDƏ QLOBALLAŞMA PROSESİ REAL GERÇƏKLIYİN TƏZAHÜRÜ KİMİ

Açar sözlər: tolerantlıq, multikulturalizm, qloballaşma, millət, dil, din

Məqalədə “milli mədəniyyət” anlayışının vahid milli ideya bayrağı altında əmələ gəlməsi və təşəkkül tapması ilə insanların həyat fəaliyyətinin bir çox sahələrinə mühüm təsiri araşdırılmışdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə, onların bütün iri şəhərlərində anklav şəklində yaşayan böyük emiqrant qrupların öz adət-ənənələrini və milli mədəniyyətlərini qoruyub saxlaya bilməsi üçün sosial qruplara tolerantlıq prinsiplərinə əsaslanmanın əhəmiyyəti qeyd edilir. Burada müəllif həmçinin tolerantlıq mövqeyi və prinsipinin artıq bütün dünya ictimaiyyəti tərəfindən qəbul olunduğunu və müxtəlif situasiyalarda uğurlu tətbiqini qeyd edir.

Tədqiqatın məqsədi milli mədəniyyətlərdə baş verən qloballaşma prosesini tarixi gedişatın zəruri şərti kimi nəzərə almaqla bu sahədə baş verən müsbət və mənfi dəyişiklikləri araşdırmaqdır. Elmi məqalənin yeniliyi qloballaşan dünyada mədəni müxtəlifliyin, o cümlədən onun milli formalarının sosial müstəvidə mövcudluğu və inkişafı perspektivlərinin aşkar edilməsidir. Tədqiqatın başlıca qənaətləri və nəticələri real praktikada sosial siyasətin bir çox istiqamətlərini formalaşdırmaqla milli mədəniyyətin hələ də sonadək istifadə olunmayan imkanlarını üzə çıxartmaqdır.

Н.А.Гусейнова

ПРОЦЕСС ГЛОБАЛИЗАЦИИ В НАЦИОНАЛЬНЫХ КУЛЬТУРАХ КАК ПРОЯВЛЕНИЕ РЕАЛЬНОСТИ

Ключевые слова: *толерантность, мультикультурализм, глобализация, нация, язык, религия*

В статье исследуется существенное влияние понятия «национальная культура» на многие сферы жизни людей с возникновением и формированием единой национальной идеи. В развитых странах важно опираться на принципы толерантности к социальным группам, чтобы большие группы эмигрантов, живущие анклавами во всех своих крупных городах, могли сохранить свои традиции и национальную культуру. Автор также отмечает, что позиция и принцип толерантности уже приняты всем мировым сообществом и успешно применяются в различных ситуациях.

Цель исследования – изучить положительные и отрицательные изменения в этой сфере с учетом процесса глобализации национальных культур как необходимого условия исторического прогресса. Новизна научной статьи –

открытие перспектив существования и развития культурного разнообразия в глобализованном мире, включая его национальные формы в социальной сфере. Основные выводы и результаты исследования заключаются в раскрытии неиспользованного потенциала национальной культуры, формирующего многие направления социальной политики на практике.

N.A.Huseynova

THE PROCESS OF GLOBALIZATION IN NATIONAL CULTURES AS A MANIFESTATION OF REALITY

Keywords: tolerance, multiculturalism, globalization, nation, language, religion

The article examines the important impact of the concept of "national culture" on many areas of people's lives, with the emergence and formation of a single national idea. In developed countries, it is important to rely on the principles of tolerance for social groups so that large groups of emigrants living in enclaves in all their major cities can preserve their traditions and national cultures. The author also notes that the position and principle of tolerance have already been accepted by the whole world community and have been successfully applied in various situations.

The purpose of the study is to study the positive and negative changes in this area, taking into account the process of globalization in national cultures as a necessary condition for historical progress. The novelty of the scientific article is the discovery of the prospects for the existence and development of cultural diversity in the globalized world, including its national forms in the social sphere. The main conclusions and results of the study are to reveal the untapped potential of national culture, forming many areas of social policy in real practice.

Milli mədəniyyətlər tarixi inkişafın məhsulu kimi bir çox ciddi sosial sınaqlar qarşısında qalır. Kapitalizm cəmiyyətinin sistem-struktur dəyişikliklərinin tələblərinə uyğun yaranan bu mədəniyyətlər bir tərəfdən dövlət hüdüdlərində təşəkkül tapır, formalaşır, digər tərəfdən isə qloballaşma müstəvisində cəmiyyətin inkişafı sayəsində milli dövlət sərhədlərindən kənara çıxmağa məcbur olur və bu zaman qarşılıqlı təsirlərə məruz qalırlar. Həmin təsirləri qismən aradan qaldırmağın çıxış yollarından biri tolerantlıqdır. Məlumdur ki, tolerantlıq, identikliyi qorumaq naminə və “plüralizmin çağırışlarına” uyğun olaraq atılan addımlardandır [6, s.64].

Demək olar ki, müəyyən müddət ərzində fəaliyyət göstərən mədəni qanunauyğunluqları və xüsusiyyətləri – adət-ənənələr, din, dil, incəsənət sahələrini mental səviyyədə birləşdirən “milli mədəniyyət” anlayışının vahid milli ideya bayrağı altında əmələ gəlməsi və təşəkkül tapması insanların həyat fəaliyyətinin bir çox sahələrinə mühüm təsir göstərmişdir. Feodalizm mühitində formalaşan dövlətlərdə suverenlik bayrağı altında cəmləşən xalqlar vahid

ideologiya (milli birlik, mərkəzləşmiş hakimiyyət) yaradıb onun ətrafında birləşməyə çalışmışlar. Kapitalizm mərhələsində milli ideologiya və onun üzərində formalaşan milli mədəniyyətlər xalqların sürətli inkişafı, siyasi ideologiya və psixologiya baxımından vahidliyi və bütövlüyü üçün geniş imkanlar yaratmışdır. Həmin imkanların qorunub saxlanması üçün tolerantlıq mövqeyi və prinsipi artıq bütün dünya ictimaiyyəti tərəfindən qəbul olunub və müxtəlif situasiyalarda uğurla tətbiq edilir. Bu məqamda daha bir məsələ diqqəti cəlb edir. Belə ki, tolerantlıq açıq-aşkar bir-birinə zidd mövqelər arasında vasitəçi, körpü rolunu oynayır. Həmin mövqelər şəxsi və ictimai, xüsusi və ümumi ola bilər. Mövqe müxtəlifliyi ayrı-ayrı sahələrdə – iqtisadiyyatda, siyasətdə, mənəvi həyatda və başqa yerlərdə özünü göstərir. Bununla da, əgər “millilik”, “millət” anlayışlarının formalaşması mərhələsində tolerantlıq bütövlüyə doğru hərəkət edən insan kütlələrinə birləşməyə, vahid bir sosial toplum halında fəaliyyət göstərməyə imkan verirdisə, indiki mərhələdə – qloballaşma mərhələsində əksinə, cəmiyyətdə artmaqda olan müxtəlifliyə geniş meydan vermək üçün tətbiq edilir.

Hal-hazırda bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr müxtəlif “baharlar”, “rəngli inqilablar” adları altında köklü dəyişikliklər mərhələsini yaşayırlar. Bu halda tolerantlıq siyasi davranış tərzinə çevrilməli, bu mərhələni də mümkün qədər qansız və dinc yaşamağa kömək etməlidir. Lakin realıqda baş verən hadisələr göstərir ki, həmin bölgələrdə hər bir vətəndaşın müstəqil düşüncə çıxış yolu tapması üçün minimum şərait yaradılmalıdır. Söhbət totalitar və avtoritar rejimlərdən gedir. Bununla belə, sosial mühit dəyişir, insan kütləsi əsasən şəhərlərdə yaşadığı üçün tolerantlıq mədəniyyətinə ciddi tələbat yaranır, ümumbəşəri dəyərlərin əhəmiyyəti artır, nəticədə mövqelər bir-birini əvəz edir.

Müəyyən mənada demək olar ki, ksenofobiya və şovinizmin yerini tədricən dialoq və çıxış yollarının birgə axtarışı tutur. Bu istiqamətdə aparılan işlərə qloballaşma prosesi əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Siyasi mədəniyyətin məzmunu və ifadə formaları dəyişdikcə, tolerantlığın da təsir dairəsi genişlənir və yaxud, əksinə, daralır. Dünyada miqrasiya və emiqrasiyanın artımı yüksək həddə çatmışdır. Artıq inkişaf etmiş ölkələrdə, onların bütün iri şəhərlərində böyük emiqrant qrupları anklav şəklində yaşayır, öz adət-ənənələrini və milli mədəniyyətlərini qoruyub saxlamağa çalışırlar. Milli azlıqlar adı ilə yaşayıb fəaliyyət göstərən bu sosial qruplara göstərilən münasibət tolerantlıq prinsiplərinə əsaslanmalıdır. Vətəndaşı sayıldıqları ölkələrdə diaspor halında olan bu qruplara müəyyən dəstək verilməsi çox vacibdir. Çünki həmin diaspor vasitəsilə başlıca siyasi qüvvələr öz mövqelərini möhkəmləndirə bilirlər. Lakin inkişaf etmiş ölkələrin yerli əhalisi də, hökumətləri də belə “müdaxiləni” heç də birmənalı qarşılamırlar.

Multikulturalizm baxımından belə azlıqların mədəniyyətləri hakim mövqe tutan mədəniyyətlərə inteqrasiya olunmalıdır. Lakin bu prosesləri

ləngidən bir sıra amillər var. Bu halda azadlıq və tolerantlıq mövqeləri toqquşur [5, s.568]. Milli dövlətlər dünya nizamı baxımından tolerantlığın inkişafında çox maraqlı olmalıdırlar. Ona görə ki, burada beynəlxalq sosial institutların rolu özünü bir daha təsdiqləyir. Həmin proseslərdə fəvqəldövlətlərin mövqeyi birmənalı qiymətləndirilə bilməz. Onlar bəzən tolerantlıqdan çox uzaq olan tədbirlərə əl atırlar. Bütün bunlar onu göstərir ki, qloballaşmanın unifikasiya (vahid şəkllə salınma) tələbi heç də bütün milli dövlətlər tərəfindən bəyənilmir. Sivilizasiyaların müxtəlifliyi mövcud olduqca mədəniyyətlərdə, ayrı-ayrı həyat fəaliyyəti sahələrində, davranışlarda həmin müxtəlifliyi qoruyub saxlamaq üçün tolerantlığın imkanlarından daha geniş istifadə etmək lazımdır.

Əsrlər boyu baş verən hadisələr, cərəyan edən proseslər ictimai həyatda müəyyən bölgünün aparılması üçün əsas yaratmışdır. Regionlar coğrafi və iqtisadi amillərə uyğun olaraq ümumbəşəri inkişafın müəyyən bir qolu kimi dünya tarixinin yazılmasında iştirak edir. Mədəniyyətin, o cümlədən milli mədəniyyətin inkişaf xüsusiyyətlərini dərinlən təhlil etmək üçün tarixə müraciət etmək lazımdır. Tarixin əsasında duran vahid ideya insan nəslinin bütövlüyü ideyasıdır. Burada formalaşan sosial həyat təzi sivilizasiyadır. Əsrlər boyu Yer üzərində bir neçə sivilizasiya bir-birini əvəz etmişdir. A.Toynbi belə hesab edirdi ki, insanlarda şüuraltı (arxetip) şəklində özü və cəmiyyət haqqında formalaşan təsəvvürlər bu və ya digər etnosa xas dəyərləri əks etdirir. Həmçinin zaman keçdikcə, sivilizasiya süquta uğradıqca belə təsəvvürlər üzərində nəzarət də artır [12, s.138]. Sivilizasiyaların bir-birlərinin əvəz etməsində eyni zamanda lider və kütlə arasında ziddiyyətlərin artması amilini də yaddan çıxartmaq olmaz. Yaradıcı qüvvə tükəndikcə, yaradıcı azlıq hakim mövqelərini qoruyub saxlaya bilmir və bu zaman inandırma metodu zorakılıq metodu ilə əvəz olunur.

Bu mənada millilik, millət haqqında danışarkən A.Toynbi qeyd edir ki, demokratiya və sənayeləşmə “məhdud” bir dövlətə təsir edərkən millətçiliyi ifrat dərəcəyə yüksəltdir, sənaye cəmiyyətinin xüsusi mülkiyyətə təsiri nəticəsində kapitalizm növbəti mərhələyə doğru irəliləyir [14, s.221]. Beləliklə, sivilizasiya baxımından mədəniyyətin təşəkkülü və inkişafı insanların yaratdığı, inandığı ideyalar və dəyərlərdən, bunlara bəslənən münasibətdən əsaslı dərəcədə asılıdır. Bu fikri eynilə milli mədəniyyətə də aid etmək olar.

Müəyyən tarixi şəraitdə formalaşan mənəvi mədəniyyətlərin daxili məzmunu və strukturunda daim dəyişikliklər baş verir. Kapitalizmin təşəkkülündən sonra formalaşan mənəvi mədəniyyətlərin milli-etnik mahiyyəti özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verməyə başlamışdır. İlk növbədə burada dilin və dinin imkanlarından geniş istifadə olundu. Nə üçün? Ona görə ki, dil və din istənilən mədəniyyətin özünəməxsusluğunu, təkrarsızlığını göstərir, daxili mahiyyətini daha dolğun ifadə etməyə imkan verir. Məlum olduğu kimi, mədəniyyət və sivilizasiyanın mahiyyətini təhlil edən bir çox tədqiqatçılar

(P.Sorokin, A.Toynbi, N.Danilevski, M.Veber və s.) ilk növbədə onun dini komponentinin təhlilinə diqqət verirdilər. Bu halda dilin əhəmiyyətini ön plana çəkən tədqiqatçılar da kifayət qədərdir (H.G.Qadamer, M.Haydegger və başqaları).

Dil mürəkkəb, universal işarələr sistemi kimi həm insan təfəkkürünün fəaliyyət üsulu, həm də bütün sosial faktların ifadə forması kimi tətbiq edilir. Dilin imkanları olduqca böyükdür: mədəniyyətin hər bir sahəsindəki proseslər dil vasitəsilə ifadə olunur, onun məzmunu gələcək nəsillərə dil vasitəsilə ötürülür. Dil canlı həyat sürür. Çünki onun daşıyıcıları olan insanlar daim ünsiyyətdə olduqlarından dili yaşadır, inkişaf etdirir və zənginləşdirirlər. Dil özü mədəni abidə kimi həm də mədəniyyətin bütün sahələrini (ilk növbədə mənəvi sahəsinə) işarələr – sözlər, mənalar, təsəvvürlər vasitəsilə ifadə edir və kommunikasiyanın köməyi ilə biliklər şəklində gələcək nəsillərə ötürür.

Təsadüfi deyildir ki, tədqiqatçılar bəzən mədəniyyəti xarakterizə edərkən ona “mətnlər toplusu” adını verirlər [13, s.28]. Söhbət mətn şəklində qeydə alınmış mədəni hadisələrdən gedir. Bəzən tarixdən bizə gəlib çatmış mədəni irs məhz mətn şəklində olur və onun təhlili bizdə həmin mədəni hadisə haqqında tam təsəvvür yaradır. Bəs bu prosesdə yaranan imkanlar hansılardır? Mətnlər vasitəsilə mədəniyyət haqqında, etnik-milləti səviyyədə hər hansı bir dövrün dəyərləri haqqında təsəvvürlər dirçəldilə bilər. Bunun üçün məqsədyönlü şəkildə insan şüurunda həmin dəyərlərə rəğbət və yaxud, əksinə, ona qarşı nifrət formalaşdırıla bilər. İdeoloji baxımdan aparılan araşdırmalar göstərir ki, bu sahədə görülən işlər müxtəlif istiqamətlərdə gedir. Milli mədəniyyətdə ideoloji komponentin güclü olduğunu nəzərə alsaq, onda bu istiqamətdə görülən tədbirlərin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu başa düşərik.

Ən yeni tarixə müraciət etsək, həmin proseslərin təsdiqini tapmış olarıq. Məsələn, keçmiş SSRİ dağılandan sonra sosializm quruluşu ilə bağlı həsrəti və ona rəğbəti ifadə edən fikirlərə rast gəlmək olurdu. Həmin quruluşdan yeni yaranan postsovet məkanına gətirilən milli-mənəvi dəyərlər isə yeni semantik məzmunla zənginləşdiyi kimi, həm də müəyyən dərəcədə köhnənin bəzi xüsusiyyətlərini, cəhətlərini də özündə saxlayırdı. İlk növbədə bu, dil və din kimi sosial hadisələrə aiddir. Azərbaycanda suverenlik şəraitində fəaliyyət göstərən Milli Məclisin ilk iclaslarında müzakirə edilən məsələlərdən biri dilin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi olmuşdur. Bu dövrdə vicdan azadlığı problemi də nəzərdən qaçmırdı. Dini-mədəni dəyərlərin qorunub saxlanılmasına diqqət özünü real həyatda da göstərməyə başladı: dini bayramların təqvimə salınması, qədim ibadət yerlərinin bərpa və təmiri, xeyriyyəçilik işləri həyata keçirildi.

Bununla belə həyatın hər anı təkrarsızdır. Bu məsələni hələ yenikantçılıq məktəbinin bir sıra nümayəndələri, o cümlədən V.Vindelband və H.Rikkert öz tədqiqatlarında qeyd etmişlər. Onların fikrincə, cəmiyyəti və

təbiəti eyni metodlarla öyrənmək olmaz. Təbiətdə təkrarlanma, ümumilik var, ona ümumiləşdirici metodlar tətbiq olunmalı, cəmiyyətdə isə tətbiq olunan metodlar konkret və fərdi xarakter daşmalıdır.

Tarixin müəyyən mərhələlərində bəzən köhnəlmiş, unudulmuş ideyalar yeni məna kəsb edir, dirçəldilir və ondan ictimai şüura təsir vasitəsi kimi istifadə olunur [8, s.81]. Bununla da, əvvəlki mədəni dövrlərdə və həmin dövrlərin mədəniyyətlərində ilk növbədə müəyyən sosial institutların, məsələn, dinin, dilin, ailənin, müxtəlif ictimai birlik formalarının fəaliyyəti ilə bağlı elə imkanlar yaranır ki, həmin potensialdan yenidən ictimai proseslərdə səmərəli şəkildə istifadə etmək olar. Çox vaxt buna “mədəni” və yaxud “milli dirçəliş” deyirlər. Ümumiyyətlə, tarix təxəttli olsa da, öz inkişafında qapalı, dairəvi mərhələlərdən keçmişdir ki, bu da bir çox mütəfəkkirlərə – Əbdürrəhman İbn Xaldun, Fransua Qizo, Jak Nikolya Tyerri, Ciambattisto Vikoya belə bir fikri irəli sürməyə imkan vermişdir ki, tarixdə təkrarlanmalar var. Bu məqamda neokantçıların fikrini də təkzib etmək olmaz. Onlar göstərir ki, tarixi dövrlərin hər birində tətbiq olunan tədqiqat metodlarının konkret və fərdi xarakter daşması barədə fikirlər özünü doğrultmur.

Mənəvi mədəniyyətlərdə yaşayan dəyərlər və normalar, şübhəsiz, özündə köhnənin qalıqlarını da daşıyır. Bu mədəniyyətlər arasında varislik əlaqələri təmin olunmasa, onlar inkişaf edib yeni yüksək səviyyəyə çata bilməz. Bu mənada mənəvi mədəniyyətlərin “dayaq nöqtələri” məhz mühüm sosial institutlar olan dil və dindir. İnsan cəmiyyətinin bütün inkişaf mərhələlərində onu müşayiət edən bu iki sosial hadisə mənəvi mədəniyyətlərin qorunub-saxlanılmasında, onun yaşamasında böyük rol oynamışdır və indi də oynayır.

Mədəniyyətlərin dil ilə bağlı təhlili prosesində mədəni-semantik metod formalaşmışdır. Bu cür təhlillərdə mədəniyyətlər ayrı-ayrı dillərdə yazılmış və fərqli kodlarla “şifrələnmiş” mətnlər toplusu kimi qiymətləndirilir. Həmin mətnlər müxtəlif səviyyəli və formalı olduğu üçün onlar qarşılıqlı şəkildə bir-birilərini tamamlayıb dəyişdirə bilirlər. Eyni növlü kodların məcmusu özündə mədəni dili əks etdirir; ondan mədəni mahiyyətləri (paltar dili, davranış dili, memarlıq dili, qida dili və s.) ifadə etmək işində istifadə oluna bilər [13, s.31].

Hər bir yeni insan nəsli mədəni kodlardan faydalanır. Bu sahədə böhranlı vəziyyət də yaranır. Belə böhranlı məqamlar adətən keçid dövrlərində özünü büruzə verir, nəticədə çıxış yolu axtarılır. Bunu ya keçmişə, ya da indiyə müraciət etməklə həyata keçirmək olar. Ümumiyyətlə, yeninin axtarışı köhnənin tam kənara atılması demək deyildir. Burada köhnənin və yeninin sintezi gedir. Qloballaşan dünyanın təsirlərindən qaçmaq üçün bir sıra hallarda köhnə mənalara, stereotiplərə və dəyərlərə müraciət olunur. Dil ilə əlaqədar onu demək olar ki, belə hadisələr tez-tez baş verir və bir çox ölkələrdə dilin mədəni imkanlarından düzgün istifadəyə böyük önəm verilir.

Mənəvi mədəniyyətdə, artıq qeyd etdiyimiz kimi, dil həm bütün

informasiyanın, mənalara daşıyıcısı, həm də mədəni institut, mədəni dəyərlər sistemi kimi çıxış edir. Dil mədəni dəyərlər sistemi kimi aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir:

- dil vasitəsilə dünya haqqındakı bütün təsəvvürlər insanlara çatdırılır;
- dil bədii obrazların yaradılmasında iştirak edir, bədii təxəyyülün ifadə formasıdır;
- dilin zənginliyi mədəniyyətin mühüm tərkib elementləri olan təhsilin və elmin inkişafına və mənimsənilməsinə birbaşa təsir edir;
- dilin ahəngi və harmoniyası, cümlələr və ifadələr kompozisiyası insanların zövqünü formalaşdırır, onlarda gözəllik və eybəcərlik kimi estetik kateqoriyalar haqqında təsəvvürlər yaradır;
- hər bir xalqın və millətin dili dünyanın qavranılmasına özünəməxsus şəkildə təsir göstərir, o, milli özünüdərk prosesində fəal iştirak edir.

Dil mükəmməl işarələr sistemi kimi mənəvi mədəniyyətdə həm də varislik funksiyasını yerinə yetirir. Mənəvi mədəniyyətin bütün sahələri, o cümlədən ədəbiyyat, din, elm, təhsil, incəsənət dilin imkanlarından geniş istifadə edir, lazımı məlumatı nəsil-dən-nəslə ötürür. Dünyada dillərin sayı üç mindən çoxdur. Bunlar arasında bir çox xalqlar və dövlətlər tərəfindən qəbul olunmuş dillər var ki, onlardan beynəlxalq dil səviyyəsində istifadə olunur. Deməli, dilin cəmiyyətdə sosial hadisə kimi tutduğu mövqe ondan ibarətdir ki, o, mənəvi mədəniyyətin həm formalaşmasına, həm də yayılmasına mühüm təsir göstərir.

Mənəvi mədəniyyət nümunələrinin yayılması, qəbul olunması və qavranılmasına, digər mədəniyyətlərdə özünə yer tutub-tutmamasına kömək edən amil ilk növbədə dildir. Mədəni hadisə hansısa bir adla digər mədəniyyətə daxil olur, qavranılır və həmin adın altında yaşayır. Bunun sayəsində də söz lüğəti genişlənir, insanların dünyagörüşlərində bir sıra dəyişikliklər baş verir. Müasir dünyada belə təsirlər nəticəsində bilinçsizlik hadisəsi meydana gəlmiş, müxtəlif kommunikasiya vasitələri ilə ünsiyyət yaratmaq cəhdləri artmışdır.

Müxtəlif mədəni nümunələrin və onların adlarının başqa mədəniyyətlərə keçməsinin milli-mədəni inkişafa təsirinin öyrənilməsi olduqca maraqlı elmi istiqamətdir. Milli-mənəvi mədəniyyətin müəyyən semiotik formaları və kateqoriyaları vasitəsilə bütün cəmiyyət üzvləri öz aralarında asanlıqla ünsiyyət yarada bilərlər. Bununla da, mədəniyyətin milli xarakterini qoruyub saxlamaq üçün ilk növbədə milli dil vasitəsilə adlandırılan və istifadə edilən mədəni nümunələr qavranılmalı və mənimsənilməlidir. Buraya ilk növbədə aşağıdakılar daxildir:

- təhsilin ana dilində aparılması;
- şifahi xalq ədəbiyyatının qorunub saxlanması (folklor qruplarının yaradılması, festivalların keçirilməsi, adət-ənənələrdə yaşayan dil

- nümunələrinin bərpası, tədqiqi, tədrisdə fəal tətbiqi və s.);
- danışq dilinin ədəbi dil normasına çatdırılması (bunun üçün təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, kütləvi informasiya vasitələrində istifadə edilən dil normalarına ciddi riayət edilməsi və s.);
- bədii ədəbiyyatın klassik nümunə və incilərini təbliğ etmək, öyrənmək və mümkün qədər ondan geniş istifadə etmək;
- dilin yaşadığı sosiomədəni mühiti təhlil etmək, sosiolinqvistik aspektləri araşdırmaq və dövlətin dil siyasətində bu baxımdan müvafiq istiqamətləri müəyyənləşdirmək;
- bədii dram sənətində dilin tətbiqi imkanlarını genişləndirmək, bədii yaradıcılıqdan daha dolğun istifadə etmək;
- müxtəlif sənət sahələrində – memarlıq, rəssamlıq, tətbiqi sənət, musiqi sahələrində dilin kommunikativ imkanlarından və terminoloji xüsusiyyətlərindən daha geniş şəkildə istifadə etmək;
- keçmişin öyrənilməsində, tarixi yaddaşın yaşadılmasında dilin rolunu konkret nümunələrdə nümayiş etdirmək.

Bununla da, dil mənəvi mədəniyyətin mühüm tərkib elementi kimi onun formalaşması, inkişafı və gələcək mövqelərinin konkretləşdirilməsində olduqca mühüm rol oynayır.

Azərbaycan milli-mənəvi mədəniyyətində ana dilinin rolunun təhlilini bu dilin yarandığı müddətdən təhlil etmək lazımdır. Məlumdur ki, bizim dilimiz türk dilləri qrupuna daxildir və zəngin inkişaf yolu keçmişdir. Tarixin müxtəlif mərhələlərində bu dil əsasən ərəb, fars, rus, ingilis dillərinin təsiri altında formalaşmış inkişaf etmişdir. Bu baxımdan dilin daşıyıcısı olan dil mədəniyyəti, dil şəxsiyyəti kimi anlayışlar təhlil olunmalıdır [1, s.3].

Dilin tarixi eyni zamanda mədəniyyətin tarixidir. Azərbaycan dilinin xalqın mənəvi mədəniyyətinin formalaşmasında rolu misilsizdir [3, s.7]. Təsadüfi deyildir ki, tarixçilər öyrəndiyi hər bir tarixi dövrün mədəniyyətində dilin rolunu xüsusi qeyd edir, ondakı hər bir xüsusiyyəti üzə çıxartmağa çalışırlar.

Qeyd etdiyimiz kimi, dil mənəvi mədəniyyətin mühüm tərkib hissəsidir. Bunu həm mədəniyyəti, həm də sivilizasiyanı öyrənən tədqiqatçılar döndə-döndə qeyd edirlər [2, s.8].

Dil həm dünyagörüşü növü, həm də sosial təsisat kimi insan həyatının bir çox sahələrinə mühüm təsir göstərir. Belə hesab olunur ki, “mədəni özünüidentifikasiya prosesinin istiqaməti, onun etnik müstəvidən milli müstəviyə keçməsi yolu əsasən dil, informasiya əlaqələri və təhsil sahələrində baş verən dəyişikliklərlə bağlıdır” [4, s.69]. Burada əlifbanın əhəmiyyətini xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Dilin işarələr sistemi kimi yazıda ifadə olunmaq imkanları genişləndikdə, həmin dilin daşıyıcılarının özünüdərk, milli

identiklik səviyyəsi və məlum mədəniyyətin digər xalqların mədəniyyətlərinə inteqrasiya olunmaq potensialı qat-qat artır. Dilin, dinin, bir sıra sosial institutların fəaliyyəti, xüsusiyyətləri, eləcə də tarixi şərait milli mədəniyyətlərin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Ona görə də belə hesab etmək olar ki, “XVIII-XX əsrlərdə ümummillə təhsil sistemlərinin inkişafı milli inteqrasiyanın aparıcı üsulu kimi mədəniyyəti standartlaşdırıb inkişaf etdirməyə başlamışdır” [7, s.17].

Kütləvi mədəniyyət insanları vətəndaş cəmiyyəti ideallarından uzaqlaşdırır. Çünki bu mədəniyyət fərdlərə mənfi təsir edərək onları “yüksək” mədəni nümunələrdən təcrid edir, özünəməxsus mənəvi dəyərlərin fərdi səviyyədə ifadəsini qeyri-mümkün edir [9, s.64]. Bu proses milli-mənəvi dəyərlərə də aiddir. Kütləvi şəkildə mədəni-mənəvi standartların insan şüuruna aşılması həmin dəyərlərin ya tamam itib getməsi, ya da təhrif olunması ilə nəticələnir. Bəs çıxış yolu nədədir? Hər bir fərd sosiallaşma prosesində iştirak etməklə mövcud ictimai münasibətlərin mürəkkəb sistemə qovuşur. Bu zaman şüurluluq və kortəbiilik baxımından baş verən proseslər insana təsir edərək, onu tarixi prosesin fəal iştirakçısına çevirir. Lakin bu fəallığa olan tələblər dövrdən-dövrə dəyişir. Müasir kütləviləşmə prosesləri əsasən qlobal karakter daşıyır. Əvvəlki 100-150 il ərzində belə “mərkəzə doğru” meyillər “millət”, “milli mədəniyyət” anlayışları ətrafında özünü göstərirdisə, indi mərkəz rolunu qlobal proseslərin əsasını təşkil edən hadisələr və dəyərlər oynayır. Bütün bu halların səbəbi cəmiyyətin idarə olunmasında yaranan problemlər və onların həll edilməsi üçün edilən cəhdlərdir. Vahid ideyaya, vahid dəyərlərə xidmət edən xalqı idarə etmək daha asandır. Bunu xalq arasından çıxan və siyasətdə özünü liderlik səviyyəsinə yüksəldən siyasi xadimlər yaxşı başa düşürlər.

Milli mədəniyyətlərdə qloballaşmanın təzahürü həm də miqrasiya sahəsində özünü göstərir. Məlumdur ki, son onilliklərdə dünyada baş verən proseslərin əsas simasını məhz insan kütlələrinin yerdəyişməsi müəyyən edir. Tarixən etnik miqrasiyalar baş versə də, qloballaşma dövründə bu proseslərin mahiyyəti və ifadə formaları bir qədər dəyişmişdir. Etnik miqrasiya məcburi və könüllü ola bilər. Könüllü miqrasiyanın klassik nümunəsi indiki ABŞ əhalisidir. Lakin tarixdə çox vaxt miqrasiyanın əsasında hərbi toqquşmalar, siyasi təqiblər, iqtisadi amillər (aclıq, quraqlıq, təbii fəlakətlər) də durur. Hal-hazırda beynəlxalq birlik elə bir həddə gəlib çatıb ki, bir neçə fəvqəldövlət və dövlət birləşmələri şərti “konsensus” əsasında dünyanı idarə edirlər. Dünyada miqrasiya prosesi işçi qüvvəsi hesabına da həyata keçirilir. Beynəlxalq əmək bölgüsü nəticəsində yaranan fəsadlar həm də miqrasiyaya təsir göstərir. Bəzən elə olur ki, bir dövlətin vətəndaşları iş axtarmaq məqsədilə qonşu və daha uzaq ölkələrə getməli olurlar. Bundan başqa, etnik miqrasiya siyasi motivlərlə də bağlıdır. Azərbaycanda Ermənistan ərazisindən kütləvi etnik təmizləmə

nəticəsində oranı tərk edən minlərlə azərbaycanlı qaçqın yaşayır. Məlumdur ki, bu proseslərdə ideoloji amilin rolu da olduqca böyükdür. Tədqiqatçıların hesab etdiyi kimi, “tarixi vətənə” qayıtmaq çağırışları bəzən həmin ərazilərdə məskunlaşan əhalinin kütləvi miqrant axınına səbəb olur, yəni həmin ərazilərdə etnik təmizləmələrə gətirib çıxarır [11, s.51].

Qloballaşma tarixi prosesin obyektiv şərti kimi milli mədəniyyətlərin inkişafına mühüm təsir göstərir. Milli dəyərlər, milli identiklik artıq vətəndaş cəmiyyəti dəyərləri istiqamətində hərəkət edir. Mütəxəssislərin hesab etdikləri kimi “etnomillilik ideologiyaya yalnız siyasi aktorlar tərəfindən mənəvi obyektinə çevrilmədiyi halda ömrünü başa vura bilər. Bütövlükdə etnosların parçalanması, köhnə identikliklərin dirçəlişi, onlarda yeni mənaların və məzmunların axtarılması, etnomillilik hərəkətlərinin maraqlarının müəyyən ərazi həddlərində lokallaşması vahid siyasi prosesin elə hallarıdır ki, nəticədə dünyada etnomillilik hərəkətlərinin yeni arxitekturası yaranmış olacaqdır [15, s.62].

Qlobal cəmiyyət, qloballaşma şəraitində yaşayan insanlar mobilliyi özlərinin əsas amalına çevirərək “köçəri həyatına qayıdır; ... əlavə olaraq, intellektual fərdlərarası ünsiyyət, yeni texnologiyalar əvvəlki kimi ənənəvi anlayışlar və fərqlər vasitəsilə yeni mədəni fenomenləri qavrayıb dərk etmək imkanını bizə vermir. Burada ən səmərəli yol – əməkdaşlıqdır. İctimai elmlərin vəzifəsi elə bir ümumbəşəri dəyərlər sistemini yaratmaqdır ki, onların vasitəsilə sivilizasiyanın inkişafı özünün istənilən mərhələsində təmin olunsun. Əgər biz mənəvi istehsalın ənənəvi formalarını qoruyub saxlaya bilməsək, onda yaxşı yaşamaq, rahatlığı təmin etmək naminə özümüzü mənəvi boşluğa qurban verəcəyik” [10, s.32-33]. Belə əməkdaşlıq milli özünəməxsusluğun qurban verilməsi hesabına olmamasının yolu xalqın tarixi, dili, həyat tərzini və iqtisadi qüdrətini qoruyub saxlamağıdır.

Beləliklə, qloballaşma şəraitində bir tərəfdən milli mədəniyyətlərin inkişafı, təkmilləşməsi üçün geniş imkanlar yaranır, digər tərəfdən isə özünəməxsusluğun qorunub saxlanması şəraiti məhdudlaşır. Araşdırılan bir çox faktların, hadisələrin təhlili əsasında belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, mədəniyyətlərdə milliliyin qorunub saxlanması və qloballaşmanın daha sürətlə inkişaf edən tərəflərinin mənfi təsirlərindən uzaqlaşmaq üçün dövlət müstəqilliyini, onu təmin edən amilləri, yəni dövlətin gücünü təşkil edən sahələrin sürətli və davamlı inkişafını reallaşdırmaq lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Cəfərov N.* Tarixi təfəkkür: professionalıq və kütləvilik / “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., Bakı, 1989, 7 iyul, № 27 (2370), s.3
2. *Əfəndiyev T.* Mədəniyyətdə tarixilik və müasirlik. Bakı: Təhsil, 2011, 392 s.
3. *Vəliyev K.* Elin yaddaşı. Bakı: Gənclik, 1987, 280 s.
4. *Алиев И.Г.* Очерк истории Атропатены. Баку: Азернешр, 1989, 160 с.

5. Вебер М. Смысл «свободы от оценки» в социологической и экономической науке / Вебер М. Избранные произведения. Москва: Прогресс, 1990, с.547-602
6. Галкин А.А., Красин Ю.А. Культура толерантности перед вызовами глобализации // Социологические исследования, 2003, № 8, с. 64-74
7. Гранин Ю.Д. Станет ли Россия «национальным государством»? // Вопросы философии, 2011, № 1, с.15-27
8. Гусев С.С., Гульчинский Г.Л. Проблема понимания в философии: философско-гносеологический анализ. Москва: Политиздат, 1985, 192 с.
9. Киященко Н.И. Культура гражданского общества // Вопросы философии, 2010, № 10, с.62-66
10. Марков Б.В. Образ человека в постантропологическую эпоху // Вопросы философии, 2011, № 2, с.23-33
11. Петров В.Н. Этнические миграции в современной России: детерминанты и типология // Социологические исследования, 2009, № 10, с.48-56
12. Попов С. Сознание и социальная среда. Москва: Прогресс, 1979, 232 с.
13. Сергеев Д.В. Культурно-семантические стратегии преодоления культурного кризиса в общественном сознании // Вопросы философии, 2011, №10, с.28-36
14. Тойнби А. Дж. Постигание истории: Сборник // Пер. с англ. Е.Д.Жаркова. Москва: Рольф, 2001, 640 с.
15. Шабаев Н.И., Садохин А.П., Шилов Н.В. Этнонациональные движения в новой социокультурной реальности // Социологические исследования, 2009, № 10, с.57-65

Redaksiyaya daxil olub 29.08.2023